

JANKO KOS

Misliti Cankarja

Cankarjev Jerman in problem nekonformizma

I

Najnovejše uprizoritve Cankarjevih *Hlapcev* so v razlagah tega dela povzročile važen premik. Spomnimo se samo, kaj je pisala literarna kritika leta 1910, ko so *Hlapci* izšli, pa se nam bodo spremembe kaj hitro pokazale v vsej izrazitosti. Sodobniki so v Cankarjevi igri videli skoraj samo njen politični pomen, in ta jih je tako zelo vznemiril, da so *Hlapce* lahko razumeli samo kot politično satiro. Od njihove politične in socialne opredeljenosti je bilo odvisno, kako bodo na igro reagirali. Zato so jo klerikalci v Domu in svetu pa tudi v Slovencu ogorčeno odklonili: liberalni kritiki so jo v Ljubljanskem zvonu in Slovenskem narodu sprejeli sicer s priznanjem, a spremljal ga je kisel nasmeh,

saj je ob vseh ostrinah na račun klerikalne samovolje bila v igri videti vendarle predvsem šibkost liberalnega tabora. Ali je torej kaj čudnega, da so jo z navdušenjem sprejeli socialni demokrati v Rdečem praporu? Saj je nadvse nazorno prikazala ničvrednost obeh meščanskih strank, zapletenih v boj za oblast na Slovenskem: iz nje je kar samo sledilo, da je politična usmeritev v socializem edini izhod iz zmeraj bolj nemogočega položaja.

Naj so takratni kritiki še tako pravilno sodili o političnem pomenu *Hlapcev*, je vendarle kot na dlani, da so se s tem ustavili le ob eni od sestavin Cankarjeve drame, ne da bi bili iskali naprej. Nihče se ni natančneje zanimal za tisto, kar je v *Hlapcih* osrednje in najbrž važnejše. To pa je seveda tragedija Jermanove osebnosti ali pa že kar smisel njegovega značaja, vloge in zloma. O vsem tem se niso spraševali, kaj šele da bi se bili spustili v kritično razmišljanje o pomenu problemov, postavljenih v osrčje drame. Toda tako niso o *Hlapcih* mislili samo v Cankarjevem času. ampak še nekaj desetletij po pisateljevi smrti. *Hlapci* so bili tudi poznejšim rodovom sicer socialno in politično aktualno besedilo, toda niso jim še postali problem v pravem pomenu besede.

Najnovejše uprizoritve so igro o Jermanu kar naenkrat pomaknile v novo osvetljavo. Današnja slovstvena kritika je z novim občutkom za stvari začela presojali tiste značilnosti *Hlapcev*, na katere prej niso kaj prida mislili. Najbrž ni preprosto naključje, da gre to pot predvsem za probleme, ki so v najožji zvezi z Jermanovo osebnostjo, vlogo

in značajem. V tej novi pozornosti sta se srečala starejši in mlajši kritični rod, čeprav si vprašanje zastavljata vsak po svoje in ga različno razlagata. Poglejmo samo, kako iz novega zornega kota razmišlja o igri Josip Vidmar: *Hlapci* so mu še zmeraj velika in važna podoba slovenskih razmer, opomin pred klerikalno oblastjo, še bolj pa svareča slika mizernega razumništva. Toda ko misli na osebno dramo učitelja Jermana, ki je vendarle središče igre, najde zanjo manj pohvalne besede, zdi se mu sorazmerno medla in nejasna, junakov zlom premalo motiviran, njegov lik že kar šibak, tako da njegovi tragediji »ne moremo čisto verjeti« in se mora končati »malone konvencionalno spravljlivo«. Vsekakor trde besede, ki kljub svoji lakoničnosti zadevajo v osrčje igre. Nič manj ostra ni sodba mlajših kritikov, na primer Lada Kralja, čigar razlaga Jermana in njegovega današnjega pomena je prav tako, pa vendar drugače skeptična. V Jermanu vidi »humanističnega aktivista«, ki je neuspešen ne samo zaradi nenaklonjenosti razmer, temveč zaradi protislovja, katero nosi v sebi, češ da je ujet v nasprotovanje družbi, pri tem pa je od družbe odvisen, saj bi brez nje tudi njegovega boja ne bilo. Od tod se kritiku pokaže, da je v primeri z Jermanom pravzaprav zanimivejši in pomembnejši župnikov lik. V župniku se mu zdi utelešeno načelo, da je za red potrebna oblast, češ da samo iz te izvira urejeno in smiselno življenje, brez nje pa bi razpadlo v kaos. Vsekakor zanimiva, čeprav problematična domneva, ki načenja globlje plasti Cankarjeve drame. Prav ta domneva pa kaže, da so *Hlapci*

tudi mlajšim kritikom še zmeraj pomembno delo, ki na poseben način vznemirja sodobno mišljenje.

Poskušajmo iz orisa kritičnih stališč razbrati nekaj razlik, pa tudi skupnih točk. Oboji kritiki se kaže Jerman predvsem kot družbenopolitični borec, kot »humanistični aktivist«, če naj uporabimo nekoliko ironično Kraljevo besedo. Do takšnega Jermana je Vidmar skeptičen, saj mu njegov boj ni niti dovolj odločen niti značajske trden: iz Kraljeve razlage pa je videti, da se mu zdi »humanistični aktivizem« kar sam po sebi problematičen, saj dvomi ne toliko o njegovem uspehu, kolikor bolj o notranji resničnosti tega prizadevanja. Med eno in drugo kritiko so torej zanimive razlike, za katerimi stojte seveda različne življenjske izkušnje, merila in vrednote. Vendar so razlike manj važne spričo dejstva, ki v teh novih razlagah *Hlapcev* stopa kar samo v ospredje – da današnji kritiki Jerman ni več sam po sebi razumljiv, utemeljen in upravičen. Postal ji je problem – deloma s tem, kako živi in deluje, deloma pa že kar z bistvom svojega delovanja. Ali pa se ni s tem Cankarjeva igra kar naenkrat pomaknila v območje novih, morda celo globljih problemov in vidikov? Pred nami se kar sama od sebe odpira pot, ki so jo nakazala kritična stališča, a jo bo treba prehoditi do konca, da bi dognali, kdo je pravzaprav Jerman in v čem je problem tega junaka, da se nam zdi dandanes problematičen. To pa še ni vse, kar nas ob *Hlapcih* zmeraj bolj zanima. Z vprašanjem o Jermanovem problemu se prepleta nič manj važno vprašanje o umetniškem pomenu in prepričljivosti

dramske celote, v kateri pripada Jermanu osrednje mesto. Kako je mogoče, da se nam Jerman zdi šibak, nedognan, v socialnem, moralnem in seveda rudi estetskem pogledu nepopoln dramski lik – da pa *Hlapci* kot celota vendarle še zmeraj zbuja vtis močnega, edinstvenega, za slovensko kulturo morda celo odločilnega dela? In prav o tej stvari se današnja kritika strinja bolj kot kdaj prej. *Hlapci* so ji še zmeraj vogelni kamen slovenske dramatike, pa ne samo te, ampak že kar kulture in duha. Ali ni tako, da je Jermanov problem, okoli katerega se igra zapleta in razpleta, še zmeraj živ problem slovenske družbe in kulture? Morda je prav to najbolj temeljno vprašanje.

2

Kdo je pravzaprav Jerman? Kaj hoče sredi življenja, kamor ga je postavila usoda? Vprašanje je tako konkretno, da nanj pač ni mogoče odgovoriti drugače kot s podrobnim pregledom vseh sestavin, ki ga lahko kakorkoli pojasnijo. Beseda naj steče torej o Jermanovem značaju, pa še o njegovih odnosih do drugih značajev te igre, saj mečejo na Jermana luč, ki ga osvetljuje natančneje kot vse drugo.

Morda je prav zato skoraj nujno spoznati najprej tiste intimne strani Jermanovega življenja, ki jim drama na videz ni posvetila bogve kakšne pozornosti, a so vendarle tu. Nemara nam o junaku povejo celo več od stvari, ki so postavljene bolj v ospredje. Sem spada na primer

Jeranova erotika. Ljubezenskim čustvom se Jerman predaja samo od časa do časa, na videz ob strani svojega glavnega zanimanja, vendar tako, da jim gre v njegovem življenju precejšen pomen. Na začetku igre ga najdemo v ljubezenskem pogovoru z županovo Anko; tej očitno že nekaj časa dvori, saj druge prave besede za to ne preveč jasno ljubezensko zvezo najbrž ne bomo našli. V tretjem dejanju se po važnih pogovorih s kovačem Kalandrom sestane z učiteljico Lojzko zato, da bosta skupaj pretresla Ankino poslovilno sporočilo. In spet se Jerman zatopi v ljubezenska občutja, o katerih pomenu za junakovo življenje pač ne gre dvomiti. Erotika je zares važen del njegove osebnosti. Zato je toliko bolj obžalovati, da v drami pravzaprav ni do kraja izrečena. Toda tudi v tem skromnem obsegu se zdi nedognana in celo problematična. Ob Anki, posredno pa tudi ob Lojzki se Jerman razkrije kot nemočen, vzdihujoč, po svojih lastnih besedah jokav ljubimec. Ob dekletu se rad prepušča sanjarjenju o lastnih čustvih, morda že kar besedam o sebi: in ženska mu s svojimi odgovori vrača odmev njegovih čustev in besed. V pogovoru z Anko razlaga sam sebe, obenem pa lovi dekletove kritične besede, da bi iz njih še bolj začutil podobno svojega jaza. Psihološko še zanimivejše je srečanje z Lojzko, ko ta prinaša zadnje Ankino sporočilo. Kakšno čustvo veže Jermana na učiteljico in kolegico v šolskem delu? Če drugega ne, vsaj najtesnejša duhovna sorodnost. Oba nekajkrat ugotavljata, da pripadata isti vrsti ljudi,

samotnih, čistih, po svojih potih hodečih in zato zapisanih trpljenju.

Morda Jerman učiteljico Lojzko zares ljubi v duhovnem pomenu besede. Obenem si daje od nje prenašati ljubezenska pisma prejšnjim ljubicam, in če teh ni, njihova sporočila: iz njenih ust si jih pusti obnavljati, vpričo nje jih komentira in se vdaja sentimentalnim čustvom. To pa je položaj, ki je v marsikaterem pogledu nenavaden, morda celo nenaraven ali vsaj neprimeren. In spet si Jermanovo početje lahko razlagamo samo tako, da mu pač manjka stvaren občutek za odnose z ženskami, s katerimi ima opravka, in zlasti za tisto, kar ti odnosi dejansko pomenijo. Kot da živi mimo njih, zapreden v meglice svojega čustvovanja, skozi katero jih komaj vidi. Zdi se, kot da ženske – tiste, ki jih po svojem lastnem zatrjevanju ljubi, in te, ki ga ljubijo na tihem – uporablja predvsem za zrčaljenje svoje osebnosti. Kot ni imel z Anko zares stvarnih odnosov, ki bi mu dajali do ženske resnično pravico pa tudi dolžnost, tako takšnih odnosov nima z učiteljico Lojzko. Edini odnos je čustveno samozrčaljenje v njenem pogledu. Ženska mu je predmet, s katerim lahko sebi in drugim odkriva čustveno pomembnost lastne osebnosti. Erotika mu je zgolj notranje življenje, zunanjega življenja v pravem pomenu ne pozna in ne prizna, zato živi mimo njega, kot da se ga njegov stvarni pomen ne tiče. Samo tako je mogoče, da si da streči od žensk na način, ki je dejansko ponižujoč, saj sprejema njihove usluge v najbolj nemogočih kombinacijah kot nekaj samoumevnega, pri

tem pa se stvarnega pomena svojega početja niti najmanj ne zaveda; skratka, predaja se čustvom, ne da bi vedel za stvarne odnose, ki ga vežejo na druge ljudi. Od tod pa že ni več daleč do misli, da je Jerman v erotiki pravzaprav egocentrik ali vsaj narcisist. Ženske so mu predvsem projekcija lastne osebnosti, zrcalna podoba lastnega samoljubja. In v tem je nedvomno sicer majhen, a važen del njegove značajske problematičnosti.

Druga intimna vez, ki Jermana priklepa na svet, je odnos do matere. Ta je v igri postranska oseba, saj vsega skupaj spregovori samo nekaj besed. Vendar je njena podoba že od drugega dejanja, ko župnik prvič spregovori na videz nedolžno, dejansko pa natančno odmerjeno in v svoji prefinjenosti celó hudobno misel o nji, ves čas navzoča v zapletu in razpletu junakove duhovne drame. Jerman svojo mater ljubi, čeprav je težko reči, v čem se pravzaprav kaže ta ljubezen. Dá si streči od nje, toda s svoje strani zanjo pravzaprav ne stori ničesar; in ko jo s svojim početjem prizadene, občuti polagoma tako močno krivdo, da ga ta nazadnje omrtviči za vsako socialno delovanje v stvarnem svetu. Konec koncev ga požene v samomor, saj si ne ve pomoči iz misli, da je mater morda prikrajšal za življenje.

Ali pa si to krivdo morda samo umišlja in ni zanjo prav nobenega stvarnega razloga? In res je prav s te strani potrebno natančneje pregledati težo in pomen Jermanovega mučenja z lastno vestjo. Krivdo ob materini bolezni in smrti mu pravzaprav vcepljajo drugi, saj mu o nji govori vsa vas z župnikom na čelu: celo zdravnik mu je noče z

jasno besedo vzeti z ramen. Sugestijo drugih sprejme brez večjega odpora, kot da mu je pravzaprav dobrodošla. In res se zdi, da mu je občutek krivde ob materi predvsem rešilna bilka iz položaja, v katerem se je znašel po političnem in socialnem konfliktu z župnikom, učiteljskimi tovariši in nazadnje z vso skupnostjo. Ta krivda ga namah odveže vseh dolžnosti in odgovornosti v socialnem življenju, predvsem pa moralne obveze, da nadaljuje, kar je s takšno odločnostjo začel. V luči sinovske krivde se mu življenje pokaže kot nemogoče, brez vseh vidikov, utrujeno in izčrpano prav v izviru. In že je tu trenutek, ko seže po samokresu, da bi se končal. Sledi znameniti, mnogim nerazumljivi prizor, ko zasliši besedo mrtve, odpuščajoče, v novo življenje vabeče matere. S to besedo je Jerman ozdravljen, potrjen, pripravljen za novo življenjsko pot.

Izjemnost prizora je tako velika, da terja čim bolj naravno razlago. Njegova zunanja podoba je resda mistična. Vendar je pomen prizora potrebno pregledati s stvarnimi psihološkimi merili, pa se že razkrije njegov skriti smisel. Da ne gre za namig transcendence, ki bi se Jermanu v hipu najhujše stiske odprla in razodela, je samo po sebi razumljivo, saj Jerman prave religiozne transcendence niti ne išče niti ne potrebuje. Odpuščanje, ki si ga je hotel izprositi od mrtve matere, prihaja iz njega samega. Lahko bi dejali, da si ga da od zunaj oznaniti v mistični obliki. Jerman sam sebi odpušča, kot si je sam naložil krivdo za materino smrt. Potem ko je trpel, si je iz svojega lastnega trpljenja vzel odpuščanje kot možnost za novo življenje

onstran vsega, kar je bilo, onstran vseh polomov, krivd in trpljenja. Preteklost je z odpuščanjem in očiščenjem pokopana, z junaka je odpadla stara obleka in zaživel bo v novi – nov človek za novo življenje.

Tak je smisel zadnjih stavkov igre, ki se v dopolnjeni, za Alojza Kraigherja napisani obliki glasijo: Daj, da naju blagoslovi ... Za novo življenje blagoslovi! Materina podoba je v Jermanovi duhovni drami ozadje za lepo, toda najbrž iluzorno misel, da lahko človek pokoplje svojo grešno preteklost in začne življenje na novo. Ali pa ni to že hkrati priznanje, da je bilo staro življenje zavoženo, brez vsakršnih možnosti za naprej? Jermanova pot v novo življenje je pravzaprav obsodba vsega, kar je dotlej živel in preživel.

Še bolj kot odnosi z Anko, Lojzko in materjo določajo Jermanov značaj razmerja do drugih, moških oseb Cankarjeve igre. Ta razmerja spadajo resda v socialno-politično območje njegovega življenja, ki je sámo po sebi važnejše od zgolj intimnega in ga bo zato potrebno pregledati zase. Vendar je vseeno važno pretehtati Jermanove odnose do učiteljev, do Hvastja, župnika ali Kalandra že kar z zasebne, intimne strani, da bi se razkrila človeška mera njegovega občevanja z ljudmi, ki jih ljubi ali sovraži, sprejema ali odklanja. Že na zunaj bolj ali manj nezanimivi so seveda odnosi z ljudmi, kot sta nadučitelj ali učitelj Komar: o teh pač ni mogoče povedati drugega, kot da ga na skrivnem sovražijo, zalezujejo in s škodoželjno zlobo spremljajo njegov križev pot, vse pa zato, ker so

nižji in nevrednejši od njega. Pač pa stopajo z vso silo v ospredje igre Jermanovi odnosi s Kalandrom, Hvastjem in župnikom. Med sabo so si seveda v nasprotju ali vsaj vsaksebi. In vendar jih Jerman vse enako sprejema na svojem domu, kjer mu vsak po svoje izkazujejo eni ljubezen ali prijateljstvo, drugi tovarišstvo in tretji vsaj spoštovanje.

O kovaču Kalandru nam igra zares zagotovo pove, da je Jermanu ves čas zvest tovariš v delu za bralno društvo, ki sta ga najbrž skupaj ustanovila, s tem pa tudi za politično-socialno smer, ki ji društvo utira pot. Toda podrobnosti so manj jasne. Zdi se, da je Jermanu ostala v skupnem podjetju odločilna idejna beseda, Kalandru pa skrb za dejansko organizacijo. O odnosih med obema je težko povedati kaj natančnejšega, vendar se zdi, da se Kalandar ves čas voljno podreja Jermanovim odločitvam, jih sprejema molče na znanje in jim sledi. S te strani sta važna predvsem oba prizora, v katerih razpravljata o usodi bralnega društva. V tretjem dejanju sklepata o tem, ali naj skličeta sestanek v krčmi, čeprav je upanje na uspeh ničevno. Kalandar s preudarno besedo odsvetuje, toda Jerman si izgovori sestanek kot osebno zadevo, v kateri gre za njegovo čast spričo nasprotnikov, ki ga hočejo ponižati, osramotiti in streti. Obvelja Jermanova. Kalandar se molče ukloni, s tem pa že vnaprej sprejme nase stvarne posledice napovedanega sestanka, naj bodo še tako neprijetne, morda celo hujše, kot jih lahko vidi vnaprej. Zdi se, kot da tudi v odnosu s Kalandrom Jermanu ni važna stvarna vsebina tega odnosa z vsemi socialnimi obveznostmi, temveč notranja

logika lastnega čustvovanja. Toda podobno bo izzvenel tudi zadnji prizor med Kalandrom in Jermanom, prizor njunega slovesa in razhoda: Jerman razodene Kalandru, da ne bo več sodeloval pri stvari, zadevo popolnoma prepušča Kalandrovim rokam, ugotavljajoč s preprosto mislijo, da sam ne more in ne zmore več. »Ob vaših plečih bo slonelo življenje, moja so odpovedala ... star sem in zaspan.« Spet se Kalander molče ukloni Jermanovi besedi. Odstop nekdanjega tovariša sprejme kot nekaj naravnega, brez ugovora ali moralnega pomisleka. Vendar mora prav on sam veliko bolj kot Jerman prevzeti slabe posledice neuspešnega sestanka v krčmi, saj bo moral na svojo lastno pest obnoviti razrahljane zveze, delo in ugled. In spet se zdi, da stvarne posledice Jermana pravzaprav ne zanimajo. Važna mu je samo notranja, čustvena razvalovanost lastnega jaza, ki pa je že brez zveze s preteklimi dejanji, saj se je popolnoma obrnil h krivdi zaradi materine bolezni in smrti. Ali pa ni s tem Jermanovo razmerje do Kalandra dobilo jasnejšo podobo? Tudi Kalandra z njegovo moško trdnostjo, široko dobrodušnostjo in stvarno preudarnostjo ne jemlje kot stvarno silo, ki se ji mora tudi sam prilagajati zaradi nujnosti socialnega življenja, temveč predvsem kot orodje svojih lastnih doživljajev. Čustvo mu nadomešča stvarno življenjsko zavezanost.

V precej drugačne razsežnosti sega Jermanov odnos do učitelja Hvastja, ki je morda najizvirnejša oseba Cankarjeve igre. Hvastja mu ni niti pravi prijatelj niti tovariš, vendar sprejema njegovo sočutje kot sočutje enakega,

stisk roke z njim mu je obred prave človečnosti. Spomnimo se samo na srečanje s Hvastjem tik pred nameravanim Jermanovim samomorom, in že nas bo presenetila spravljalivost, pristrčna čustvenost in milina prizora. In vendar – kaj naj pomeni Jermanu človek, čigar lastnosti so vse prej kot naravne? Ko namreč pogledamo na Hvastja s stvarnimi očmi, ne moremo mimo dejstva, da je konec koncev samo podoba izprevrženega človeka, v katerem sta se mazohizem in sadizem spojila v sicer socialno ganljivo, toda psihološko in moralno skoraj nerazumljivo zmes. Skrbi za ženo in troje otrok, toda krilatitico o tem ponavlja tako zelo trdovratno, da se zdi skoraj komična. Svoj življenjski položaj radovoljno sprejema, toda hkrati ga sebi in drugim razkazuje s sočutjem do svojega lastnega trpljenja, olepšuje ga z vnemo in naslado bolesterne domišljije, ki izvira iz mazohizma. Ta se kaj rad sprevrže v sadizem v imenu pravičnosti – spomnimo se samo na znameniti prizor, ko daje kleččemu Komarju odvezo, prizor, ki je slikovit v svoji satirični jasnovidnosti, a vendarle konec koncev sadističen.

Spričo takšnih Hvastjevih lastnosti je težko uganiti, kaj ga pravzaprav dela enakovrednega Jermanu ali vsaj takšnega, da se lahko srečuje z njim na isti ravni z iskreno in naklonjeno mislijo. Med njima zares ni pravih socialnih in moralnih stičišč. Pač pa obstaja morda nekakšna psihološka podobnost, ki se zdi vredna upoštevanja. Hvastja je človek brez pravega občutka za stvarno vrednost svojega življenja. Svoj malovredni, z mazohizmom

obarvani obstanek ob ženi in otrocih ter svoje sadistične, nato pa spet sentimentalne nastope pred drugimi ljudmi dojema samo skozi prizmo vase obrnjenega čustvovanja. Iz tega zornega kota se mu vse, kar počne, zdi neogibno, upravičeno in celo hvalevredno. In takó se lahko z mirno vestjo vdaja iluziji, da so mazohistične in sadistične igre, v katere je ujet, njegova naravna pravica. Dogodki zunanje-ga življenja so mu bolj projekcija čustvene domišljije kot stvarna resničnost. Ali pa ni s tem vsaj nekoliko podoben Jermanu?

Toda najgloblje od vseh moških oseb Cankarjeve igre poseže v Jermanov obstoj nedvomno župnik. Ta je v drami njegov glavni nasprotnik, saj zahteva, naj se Jerman ukloni, konec koncev ga obsodi na premestitev ali pa to vsaj dopusti. Vendar si Jerman in župnik nista samo nasprotnika. Prav takó ali še pomembneje je, da sta si v razmerju enakega z enakim. Ko župnik prestopi prag šolske knjižnice, se edino na Jermana obrne kot na človeka, vrednega spoštovanja in pozornosti – ko se pozdravljata, vstane in mu ponudi roko. Nato ga obiskuje na domu, kot da želi biti na vsak način v neposrednem stiku s tem človekom, do čigar mnenj in dejanj nikakor ni ravnodušen. In spet je še preveč jasno, da ga tudi Jerman sprejema s posebno pozornostjo, pomešano seveda s ponosnim in celo dostojanstvenim hladom. Da mu je župnik vendarle po svoje pomemben, kaže dejstvo, da se navsezadnje prav k njemu zateče z vprašanjem o krivdi pred materjo. Z vprašanjem torej, ki bi po količkaj rahločutni sodbi moralo glede na

Jermanovo razmerje do Cerkve ostati samo njegova osebna zadeva. Ko gledamo na župnika s tega vidika, se zares zdi pomembna osebnost. Ali ne skriva v sebi poleg zelo jasne zavesti svoje moči, oblasti in položaja še druge, zares globlje in izrednejše človeške odlike? Za trenutek se zdi, kot da so se sile čustva, razuma, volje in dejavne sposobnosti spojile v njem v celoto, ki je tem bolj občudovanja vredna, ker jih Jerman v takšnem obsegu pač ne premore, saj bi mu priznali lahko samo obilo čustva in tudi razuma, smotrne volje in prave dejavnosti pa nikakor ne. In vendar je takšna župnikova podoba samo videz. Dejansko v njem ni ničesar, kar bi opravičevalo veličastne, skoraj demonične razsežnosti, ki jih dobiva, čim bolj gre igra proti koncu in čim bolj se odkriva Jermanova šibkost. V tretjem dejanju resda spregovori besede, ki se za hip zazdijo porojene iz globlje modrosti o svetu. »Kajti ena beseda je, ki je živa in vsem razumljiva: oblast. Živa je od vekomaj, vseh besed prva in zadnja. Pokori se, ne upiraj se, je poglavitna zapoved; vse drugo je privesek in olepšava.« Vendar tem besedam manjka tehtnejše ozadje. Za njimi bi morala stati vsaj modrost, do kakršne se je dokopal veliki inkvizitor v *Bratih Karamazovih*, o katerem bi lahko slutili, da ni bil brez pomena za nastanek Cankarjevega župnika. Vendar takšne modrosti v *Hlapcih* nikjer ne opazimo, župnik ne filozofira iz globljega spoznanja o svetu, ampak iz pravice pesti; njegova modrost je vulgarna. Kako torej razložiti vzvišeni vtis, ki ga ta osebnost nehote napravi, brž ko se postavi ob Jermana? Nikakor seveda ne s preprosto

razlago, da so tenkočutne, pridvignjene besede, s katerimi obklada Jermana, samo zvita politična igra, ki naj pomaga Jermana zlomiti. Župnikova intimnost z Jermanom postaja proti koncu igre zmeraj intenzivnejša, vendar mu politično ni več potrebna, saj je že jasno, da Jermana nima več v oblasti in da vodi njegova pot drugam. Zato je treba razlagati župnika še z drugih vidikov. Ali ni takó, da ima človeško pomembne lastnosti predvsem zato, da je lahko Jermanu enakovreden nasprotnik in sogovornik? Konec koncev ima same take poteze, ki so potrebne, da lahko Jerman ob njem zaživi v svojem posebnem psihološkem in moralnem elementu. Samó tak župnik lahko odseva posebno Jermanovo vrednost, samó s svojo vzvišeno pomembnostjo lahko Jermanu rabi za ozadje, ob katerem se bosta njegovo mišljenje in ravnanje izkazala za vzvišeno, zares vredno in pravično. Župnik je projekcija Jermanove čustvene in moralne potrebe, in nič več.

Ali pa nismo s tem prišli do odločilnega spoznanja o psiholoških osnovah Jermanove osebnosti, kot se ta za zdaj kaže zunaj socialnopolitične problematike, v katero se v drami zapleta? Ta osebnost je v svojem globljem bistvu egocentrična in celo narcisistična, pri tem pa nagnjena bolj v pasivno kot dejavno samoljubje. Cilj Jermanove egocentričnosti ni toliko zunanja dejavnost, kolikor bolj čustveno zrcaljenje v samem sebi. Takšno zrcaljenje mu pomaga, da se povzpne prek zunanjih in notranjih neuspehov, spodrseljajev in krivd. Odnosi do drugih ljudi so mu predvsem sredstvo, da se z njihovo pomočjo prebije

do novih samodoživljavaev. Prav s tem pa ostaja nesposoben za navezavo stvarnih socialnih in moralnih odnosov, v katerih bi šele stvarno zaživel, saj bi se šele v njih zares izkazala njegova dejanska človeška vrednost.

To pa je samo ena stran Jermanove osebnosti. Druga se lahko pokaže šele iz pregleda njegove socialnopolitične dejavnosti, in tej se igra posveča v svojem jedru. Šele pregled te dejavnosti lahko odgovori na vprašanje, ki se zdi za presojo Jermanovega problema bistveno in je najbrž precej pomembnejše od junakovih značajskih lastnosti. Ali je Jerman zares družbeno-politični borec, morda celo »humanistični aktivist« v pravem pomenu besede, in ga je takšnega potrebno presojati? Ali pa je morda nekaj čisto drugega?

3

Osrednja snov *Hlapcev* je nedvomno Jermanova socialnopolitična dejavnost: z njo ob klerikalnih volivnih zmagah in pa posledicah le-teh za vsakdanje življenje dokazuje, kako nepopustljiv, zvest svojemu prepričanju je v primeri s stanovskimi tovariši. Nepopustljivost ga požene v spor skoraj z večino ljudi naokoli, navsezadnje pa povzroči, da ga premestijo. Na prvi pogled gre torej zares za družbenopolitičnega bojevnika v pravem pomenu besede, ki zvesto sledi socialnopolitični ideji humanizma in v boju zanjo ne popusti niti takrat, kadar mu nasprotnik ogrozi fizični

obstank. Ali pa je to vsa resnica o Jermanovi socialno-politični dejavnosti? Šele razčlemba njenih najskritejših motivov, pa tudi razvojnih stopenj lahko pokaže, kako je pravzaprav z naravo in globljimi izviri te dejavnosti. Toda v ta namen ji je treba slediti skozi dejanja drame, da bi se končno pokazala v čim jasnejši podobi.

V prvem dejanju *Hlapcev* se Jerman pojavi na odru samo tu in tam, središče dogajanja so na videz drugi. Oba protagonista igre, Jerman in župnik, sta na odru navzoča bolj simbolično kot že z vso svojo težo. Jermanova osebnost še ne more priti prav do veljave, saj za zdaj o njem ne izvemo kaj več, kot da je samo eden od liberalnih učiteljev, morda s posebno izostrenimi ali celo izjemnimi političnimi pogledi na položaj. Do politike je močno skeptičen, o volivni igri razmišlja z odkritosrčnim cinizmom, ki od volitev ne pričakuje kaj prida dobrega ne zase ne za druge. Mimogrede izreče stavek »Narod si bo pisal sodbo sam: ne frak mu je ne bo in ne talar!«, s tem pa pove, da zares pomembnih političnih odločitev ne pričakuje od sedanjosti, temveč šele od nedoločne prihodnosti. O kakem Jermanovem politično-socialnem delovanju v tem dejanju zares še ni sledu. Medtem ko se drugi ukvarjajo s politiko, mu hodi po glavi predvsem ljubezen. In tako izvemo za njegovo dejavnost šele iz prizorov drugega dejanja. Župnik prvi opozori, da zbira Jerman okoli sebe sumljive ljudi. Vendar ne pove, koliko časa to dela niti s kakšnim uspehom. Šele v tretjem dejanju izvemo vsaj nekaj podrobnosti o Jermanovem početju. Izkaže se, da

s Kalandrom zbirata okoli sebe napol kmečke napol delavske ljudi, sicer z najboljšimi nameni, a z zelo slabim uspehom. Zaradi klerikalne zmage na volitvah je večina ljudi odpadla. O vsebini tega delovanja izvemo tudi to pot zelo malo ali skoraj nič. In tako drži vsaj to, da je upanje na bližnji uspeh Jermanovega in Kalandrovega početja zares skoraj ničevno. Kljub temu se Jerman ne glede na Kalandrove razumne ugovore odloči za nov sestanek, pa čeprav še v tako klavnih ali celo nevarnih okoliščinah. Za razlog izvemo iz Jermanovih ust: »Jaz pa ti povem: če pridejo sami razbojniki na zborovanje – mednje pridem in jim povem natanko tisto, kar sodi razbojnikom. Ni trma, tudi ni bahavost. Ali tako so me na tla potisnili, tako so me zasmehovali, tako so pljuvali predme, da se jim moram pokazati pred lice, povedati, da nisem na tleh in ne opljuvan ...« Takoj nato sicer omili svojo misel, češ da kljub vsemu veruje v uspeh sestanka, saj ljudje konec koncev le ne morejo biti pokvarjeni tako zelo, kot se zdi na prvi pogled. Vendar bomo pravi razlog za Jermanovo vztrajanje vseeno našli v izrečenih besedah. Ta razlog se v psihološkem jeziku imenuje čast nekonformista, ki zunanjemu neuspehu, predvsem pa fizični prisili navkljub vztraja v nepopustljivosti, da bi prek te v odločilnem trenutku izpričal psihološko in moralno vrednost svoje osebnosti. Torej ne stvaren načrt za dejavnost, kot ga priznava Kalander za najvišje vodilo, ko svetuje, naj počakata na boljše okoliščine, temveč čustvena prevzetost od vloge nekonformista je tisto, kar vodi Jermana v